ОНТОЛОГІЧНА ПРИРОДА ІНСТИТУТУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ: ФЕНОМЕН «СПОНТАННОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ» В ІНДОНЕЗІЇ

ГАЦЕЛЮК Евеліна Аттілівна - студентка магістерського рівня вищої освіти за спеціальністю «Право», освітня програма «Конституційне право», Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.40

У статті досліджено онтологічну природу інституту конституційної скарги як правового механізму захисту основних прав людини. Показано, що цей інститут є складовою конституційного контролю, однак його відмінність полягає у фокусі на індивідуальних, а не абстрактних правах. Особливу увагу приділено феномену «спонтанної інституціоналізації» в Індонезії, де громадяни, попри відсутність конституційної скарги в Конституції 1945 року, фактично виробили практику індивідуальних звернень до Конституційного Суду. Встановлено, що у 2003 – 2009 рр. низка таких заяв була відхилена через відсутність компетенції Суду, однак сама їх поява засвідчила формування суспільного запиту на інститут конституційної скарги. Зроблено висновок, що інституціоналізація конституційної скарги має подвійну природу: правову – як гарантія від свавілля влади, і соціальну – як результат ініціативи громадянського суспільства.

Ключові слова: інститут конституційної скарги; конституційні права; Конституційний Суд; правова реальність; спонтанна інституціоналізація; Індонезія.

Постановка проблеми

Інститут конституційної скарги посідає особливе місце серед засобів конституційного контролю. Його сутність полягає у створенні процесуальної можливості для кожного громадянина захищати свої основні права шляхом звернення до Конституційного Суду. На відміну від абстрактного контролю конституційності, скарга концентрується на індивідуально-порушених правах, що робить її ключовим елементом сучасного конституціоналізму.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що онтологічна природа інституту скарги виходить за межі суто юридичної площини: вона виявляє себе у взаємодії правових норм, суспільних практик і ціннісних орієнтирів громадянського суспільства. У цьому контексті особливе значення має феномен «спонтанної інституціоналізації», який проявився в Індонезії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У вітчизняній науці природу інституту конституційної скарги досліджували І. Жаровська, М. Гультай, К. Айріян та ін. У світовій науці до проблематики конституційної скарги зверталися О. Люхтерхандт, Ж. Дейнюс, Л. Алдіс та інші. Водночас питання «спонтанної інституціоналізації» інституту конституційної скарги залишаються малодослідженими, що зумовлює наукову новизну цього дослідження.

Мета статті

Метою статті є розкриття онтологічної природи інституту конституційної скарги та аналіз феномену «спонтанної інституціоналізації» цього механізму на прикладі Індонезії.

Виклад основного матеріалу

Природу інституту конституційної скарги доцільно розглядати передусім крізь

призму онтологічного підходу. Конституційна скарга виступає правовим механізмом захисту основних прав і свобод людини, що забезпечує можливість оскаржити неконституційність закону чи його застосування, а в окремих випадках — не лише актів законодавчої влади, але й адміністративних рішень органів публічної адміністрації.

Інститут конституційної скарги є складовою системи конституційного контролю, однак його специфіка полягає у спрямованості насамперед на захист індивідуальних прав, на відміну від абстрактного контролю норм. Наявність конституційної скарги є іманентною ознакою демократичного суспільства, яке ґрунтується на верховенстві права, повазі до прав людини та гарантіях від свавілля державної влади.

Конституційна скарга як елемент правової реальності відображає глибинну взаємодію між особою та державою — саме у правовому вимірі. Вона функціонує у межах «динамічної» правової системи, яка не є статичною, а формується й розвивається завдяки постійній взаємодії нормативних приписів, судових рішень та суспільного запиту на утвердження справедливості (або щонайменше транспарентного її пошуку), поваги до прав людини.

Варто зазначити, що в контексті категорії справедливості чимало науковців акцентують увагу на складності, а подекуди й на неможливості утвердження в суспільстві вічної або навіть тимчасової, універсально прийнятної моделі справедливості. Зокрема, відомий політичний філософ Ф. фон Гаєк наголошував, що у соціальній системі пріоритет належить не цінностям чи організаційним формам, а правилам. Справедливість, на його думку, слід розуміти передусім з процедурної точки зору — як розподіл ролей у процесі тлумачення абстрактних правил, тоді як соціальна справедливість не може бути встановлена з абсолютною достовірністю. У цьому контексті неолібералізм Ф. фон Гаєка, як зазначає український конституціоналіст М. Савчин, містить елементи постмодернізму та тяжіє до синергетичного тлумачення соціального порядку, виходячи з відносності й утилітарного характеру цінностей: «абстрактний порядок може бути метою правил поведінки» [1, с. 28].

Оскільки категорія «правова реальність» нерідко підміняється у правовій літературі її повсякденною інтерпретацією — емпіричними проявами права як воно функціонує «на практиці», доцільніше в такому випадку говорити про «правову дійсність». Водночас, як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, реальність — це «притаманна феноменам властивість мати буття, незалежне від нашої волі чи бажання». Таким чином, правова реальність включає не лише інститути права та правовідносини, але й ті очевидності, які не мають предметного буття, проте з якими людина не може не рахуватися. На думку С. Максимова, правова реальність повинна сприйматися не як зовнішня щодо суб'єкта категорія, а як середовище, у яке він інтегрований у процесі соціальної та правової взаємодії [2, с. 343].

Таким чином, людина не може залишатися осторонь процесів правової реальності, оскільки вона є безпосереднім суб'єктом її формування. Індивід має виступати активним учасником конституційного правопорядку, захисником своїх фундаментальних прав та Конституції як базового нормативного акта, що уособлює суспільно-політичний договір. У цьому контексті слушною видається думка німецького дослідника О. Люхтерхандта (Otto Luchterhandt), який зазначав, що незалежно від того, яку модель конституційного судочинства обере національний законодавець, інститут індивідуальної скарги є можливим лише за умови, якщо сама Конституція у явній або прихованій формі — навіть «між рядків» — передбачає таку можливість [3, с. 130]. Дана теза наочно ілюструє особливий статус Конституції серед інших нормативно-правових актів та її ключову роль у забезпеченні механізмів захисту прав і свобод людини.

Упродовж століть у науковій думці минулого й сучасності предметом численних дискусій залишалося питання сутності та призначення конституції як основного стрижня конституціоналізму. Історичний аналіз засвідчує, що поняття «конституція» має тривалу генеалогію, коріння якої сягають рабовласницького та феодального періодів. У Стародавньому Римі цей термін застосовувався для позначення актів, що виражали

волю імператора. Така тенденція частково зберігається й нині в окремих державах з авторитарними режимами, де конституція використовується не для утвердження прав людини та демократичних цінностей, а для легітимації влади політичної еліти [4, с. 22].

Як зазначає В. Ковтуняк, термін «конституція» є одним із найдавніших у юридичній термінології — йому понад дві тисячі років. Окремі елементи цього поняття можна простежити ще у працях античних філософів, зокрема Платона та Аристотеля. Водночас загальновизнано, що походження терміна пов'язується з латинським словом constitutio — «установлення», «устрій». У сучасному значенні його одним із перших почав уживати Ш. Монтеск'є: саме назву «Про конституцію Англії» отримала глава його фундаментальної праці «Про дух законів» (1748 р.), де була викладена концепція поділу влад. Саме Англія вважається своєрідною «батьківщиною» конституції, оскільки саме там у XVII ст. було ухвалено низку знакових актів — «Хабеас корпус акт» (1679 р.), «Білль про права» (1688 р.), «Знаряддя правління» (1653 р.) та «Форму правління державою Англії, Шотландії, Ірландії та володіннями, які їм належать» [4, с. 22].

В. Ковтуняк підкреслює, що в сучасному розумінні конституція розглядається, перш за все, як інструмент поділу і обмеження влади, а також гарантування прав людини і починає вживатися в цьому значенні у XVIII столітті. На противагу конституції гнучкій (Велика Британія), уявлення про формальну конституцію як писаний акт із відповідною назвою з'являється в її американських колоніях, де спочатку в окремих штатах а згодом в рамках нової держави – Сполучених Штатів Америки ухвалюється Конституція (1787 року) [4, с. 23].

Ефективним засобом забезпечення охорони зазначених принципів, фундаментальних прав і цінностей виступає інститут конституційної скарги. Принципову важливість закріплення вищезазначеного інституту на рівні конституції яскраво можна простежити на нетривіальному прикладі такої держави як Індонезія. У науково-політичному дискурсі Індонезії тривалий час точилися дискусії щодо доцільності запровадження механізму конституційної скарги. Такий інтерес був зумовлений низкою чинників, насамперед, як випливає зі статті 1 (2) та (3) Конституції 1945 року, фундаментальна ідея засновників Конституції полягає у баченні Індонезії як демократичної держави. Це означало, що Конституція повинна гарантувати не лише формальне проголошення демократичних цінностей, а й забезпечувати дієвий захист конституційних прав громадян. Логічним продовженням цього підходу стало створення Конституційного Суду Індонезії, покликаного контролювати дотримання принципів верховенства Конституції та охорону основних прав. Разом з тим, у порівняльному правознавстві ключовим інструментом індивідуального доступу до конституційного правосуддя традиційно визнається конституційна скарга. Проте в індонезійській моделі, попри закріплення демократичних засад у Конституції 1945 року, Конституційний Суд не отримав компетенції розглядати такі скарги. Це зумовило відчутний розрив між задекларованими принципами й практикою їх реалізації: прагнення забезпечити належний рівень гарантій прав і свобод залишилося лише частково реалізованим [5, с. 16].

Виходячи з загальновідомих історичних фактів, можна стверджувати, що Конституція Індонезії 1945 року, попри відсутність у ній закріпленого інституту конституційної скарги, за своїм змістом була орієнтована на демократичні ідеали та цінності, сформовані в західній правовій традиції у сфері захисту прав людини. Водночас слід враховувати політичний контекст її ухвалення: 1945 рік став для Індонезії переломним, адже проголошення незалежності від Нідерландів супроводжувалося необхідністю вироблення нового суспільно-політичного договору. Процес створення Конституції відбувався в умовах високої політичної нестабільності, що істотно обмежувало можливості закріплення у тексті Конституції розширених демократичних інститутів та механізмів індивідуального захисту прав.

У першій половині 50-х Індонезія спробувала запровадити парламентську демократію західного зразка, проте ані політичної стабільності, ані позитивних зрушень

в економіці не відбулось. Найважливішою причиною цього стало те, що в результаті антиколоніальної революції і війни за незалежність (1945–1949 рр.) великі маси людей були залучені в активну політичну діяльність. І хоч існують групи науковців, теорії яких зводяться до позиції «чим більш всеохоплююча політична інклюзивність – тим кращий політико-правовий результат», у величезній острівній державі з безліччю різномовних етносів, з різними традиціями, релігіями та невисоким рівнем освіти й культури, – така ступінь політизації населення була рівнозначною політичній атомізації [6, с. 50].

Коаліційні уряди змінювали один одного, не поглиблюючись у проблеми управління. Другу половину 50-х років Індонезія зустріла із політичною та економічною кризою. Ситуацію загострювали сепаратистські рухи на зовнішніх островах – Суматрі, Калімантані, Сулавесі. У ситуації, що склалася, президент Сукарно ввів військовий стан та вибудував авторитарну систему правління, відому як «спрямована демократія». Комуністична партія Індонезії була важливою опорою президента Сукарно, хоча ідейну основу «спрямованої демократії» становили не стільки соціалістичні, скільки націоналістичні та популістські ідеї. На тлі економічного стану, що погіршувався, чисельність і вплив Комуністичної партії Індонезії значно зросли, що дуже турбувало армійське командування – головного противника індонезійських лівих. Події 30 вересня 1965 р. слугували військовим-антикомуністам приводом для наступу, що закінчився повним розгромом Компартії, відстороненням Сукарно від влади і переходом до «нового порядку» – режиму на чолі з генералом Сухарто [6, с. 50-51]. Таким чином, в умовах затяжних періодів авторитарного правління Сукарно та Сухарто, навіть наявні демократичні положення фактично втратили практичну дієвість, оскільки політичний режим системно обмежував їх реалізацію.

Важливо зазначити, одним з наслідків відсутності закріплених повноважень Суду розглядати конституційні скарги виявилось те, що багато заяв, поданих до Конституційного Суду, які по суті є конституційними скаргами, оголошені «неприйнятними» (niet ontvankelijk verklaard) через те, що орган конституційного контролю не має такої процесуальної компетенції [5, с. 16]. Зазначену ситуацію доцільно розглядати крізь призму процесу «спонтанної інституціоналізації», під яким розуміється виникнення у суспільстві певних правових практик органічним шляхом, без їх попереднього формального закріплення з боку державних інституцій. Цей феномен має особливе значення для конституційно-правової науки, оскільки демонструє, що розвиток правової системи нерідко зумовлюється не лише законодавчими чи інституційними реформами, але й суспільним запитом, який матеріалізується у вигляді нових практик. Саме такі неформалізовані механізми часто стають каталізатором подальших змін у конституційно-правовому полі, відображаючи реальні потреби громадян та формуючи підґрунтя для еволюції правової системи у напрямі більшої відповідності демократичним стандартам.

Це підтверджується даними Секретаря Конституційного Суду, який зауважує, що до листопада 2009 року було щонайменше 26 заяв, які були по суті конституційними скаргами, однак відхилялися або визнавалися «неприйнятними». Серед них — справа № 061/PUU-11/2004 (заява про скасування двох суперечливих судових рішень Верховного суду), справа № 018/PUUU-I|l/2005 неправильне тлумачення у застосуванні законів), [5, с. 16-17]. Наведена практика демонструє, що навіть без формального закріплення конституційної скарги громадяни створили механізм індивідуального захисту своїх прав. Це явище можна визначити як «спонтанну інституціоналізацію» — органічне виникнення правової практики «знизу», яке випередило законодавче регулювання.

Висновки

Інститут конституційної скарги має подвійну природу. У правовому сенсі він є гарантією захисту від свавілля державної влади; у соціальному сенсі — інструментом реалізації суспільного запиту на справедливість. Приклад Індонезії засвідчує, що відсутність формального механізму не зупиняє громадян від створення власних практик

його реалізації. Феномен «спонтанної інституціоналізації» доводить, що інститут конституційної скарги є іманентною потребою демократичного суспільства, а право здатне виникати та розвиватися не лише в межах формально-юридичних конструкцій, а й у площині живої правової реальності, яка формується під впливом практичних потреб громадян та їхньої активної взаємодії з інституціями держави.

Досвід Індонезії у сфері становлення та сприйняття конституційної скарги дозволяє сформулювати кілька висновків, безпосередньо релевантних для України. Звернення громадян до Конституційного Суду Індонезії, які формально визнавалися неприйнятними, фактично відображали елементи інституту конституційної скарги. Попри їхню процесуальну недопустимість, вони засвідчили наявність стійкої суспільної потреби у механізмі індивідуального захисту конституційних прав. Для України важливо враховувати подібні прояви: навіть ті скарги, які не відповідають чинним критеріям прийнятності, можуть слугувати цінним індикатором реальних проблем правозастосування та необхідності удосконалення законодавства.

Феномен «спонтанної інституціоналізації» демонструє, що право може розвиватися й формуватися поза рамками традиційного юридичного формалізму, у вигляді практик, породжених суспільним запитом. В українському контексті це означає, що динаміка звернень до Конституційного Суду — навіть тих, які залишаються без розгляду, — відображає живу правову реальність і повинна враховуватися як орієнтир для подальшого вдосконалення інституту конституційної скарги.

Література

1. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія та практика реалізації : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2013. – 564 с.

2. Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності / С. Максимов // Філософія права і загальна теорія права. 2016. – № 1–2. С. 343–351.

3. Гультай М. Інститут конституційної скарги в конституціях європейських держав / М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. 2012. – № 2. С. 130–139.

4. Ковтуняк В. О. Процедура внесення змін до конституції: порівняльно-правовий аналіз : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2023. – 194 с.

5. Palguna I. D. G. Constitutional complaint and the protection of citizens' constitutional rights // Constitutional Review. 2017. – Vol. 3, № 1. P. 1–23. – Режим доступу: https://doi.org/10.31078/consrev311 (дата звернення: 01.06.2025).

6. Тесленко С. С. Порівняльний аналіз авторитарної модернізації в Індонезії та Південній Кореї // Регіональні студії. 2022. – № 31. С. 49–55. – Режим доступу: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/31/9.pdf (дата звернення: 01.06.2025).

ONTOLOGICAL NATURE OF THE INSTITUTION OF CONSTITUTIONAL COMPLAINT: THE PHENOMENON OF "SPONTANEOUS INSTITUTIONALIZATION" IN INDONESIA

The article explores the ontological nature of the institution of constitutional complaint as a legal mechanism for the protection of fundamental human rights. It demonstrates that this institution is a component of constitutional review but differs by focusing on individual rather than abstract rights. Particular attention is given to the phenomenon of "spontaneous institutionalization" in Indonesia, where citizens, despite the absence of a constitutional complaint in the 1945 Constitution, developed the practice of filing individual applications to the Constitutional Court. It is established that between 2003 and 2009 a number of such applications were dismissed due to the Court's lack of competence, yet their very emergence reflected a societal demand for the institution of constitutional complaint. The study concludes that the institutionalization of constitutional complaint has a dual nature: legal — as a safeguard against state arbitrariness, and social — as the result of civic initiative.

Keywords: institution of constitutional complaint; constitutional rights; Constitutional Court; legal reality; spontaneous institutionalization; Indonesia.